

Tıp ve Hukukun Buluşma Noktasında Biyoetik Tartışmalar

*Funda Çoban**

Özet: Son yıllarda tıp ve yaşam bilimleri alanlarındaki gelişmeler ve kimi biyoetik sorunlar, hukuki ve insan hakları ile ilgili pek çok etik ve politik tartışmayı beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında üreme teknolojilerini ilgilendiren meseleler, otonomiye ilgilendiren meseleler ve hibrit alanlar bulunmaktadır. Meselelerin göbeğinde ise, insanın ontolojik ve hukuki statüsüne bir güvence verme iddiasında olan uluslararası insan hakları manzumeleri yer almaktadır. Söz konusu manzumelerin konuyu ilgilendiren doruğu, BM Biyoetik İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si ise tartışmaları karşılayacak yeterlilikleri ve yetersizlikleriyle ayrıca incelenmeye değerdir.

Anahtar Kelimeler: Biyoetik, insan hakları, yaşam bilimleri, beden siyaseti

Bioethical Debates at the Crossing Point of Medicine and Law

Abstract: Recent progresses in life sciences, medicine and some other bioethical issues have brought about ethical and political debates over law and human rights. The issues related to the reproductive health, individual autonomy and the hybrid domains are some of them. At that point the human rights system, which claims to give assurance to the ontological and judicial statute of human beings, triggers many other issues connected to those debates. However, the climax of the system, which is related to bioethics, is the UN Universal Declaration on Bioethics and Human Rights and, is worth to be evaluated with its pros and cons regarding the current and future bioethical debates.

Keywords: Bioethics, human rights, life sciences, body politics.

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Adana yolu Üzeri, 68000, Merkez/Aksaray/Türkiye.
Makale gönderim tarihi: 22.06.2016
Makale kabul tarihi: 10.08.2016

Beden, farklı iktidar ilişkilerinin tarihsel kombinasyonunda her daim etik, siyasal ve hukuki bilgi kümelerinin çekişme alanı olmuştur (Foucault, 2000 ve 2003). Bu itibarla çekişmenin bir ayağını insan ile insan olmayan arasındaki ayrımların kriterlerini belirlemeye dönük hukuki bakış, diğer ayağını ise bu bakışla bir bütün halinde işleyen etik-siyasal tartışma teşkil etmiştir. Örneğin Antik Yunan ve Roma Cumhuriyeti gibi köleci toplumlarda biyolojik ve akılsal değerleri ne olursa olsun ‘yurttaşlar cemaatine’ dahil edilmeyen köleler, hak ehliyetinin taşıyıcısı olarak hukuki özne ‘insan’ kategorisinin dışına itilmişlerdir. Aydınlanma Çağı’ndan itibaren insanın tanımlayıcı özsel niteliği olarak ‘akıl’ kategorisine öncelik verilmesi ise, önceki dönemlerin hukuki sınıflandırmasının evrensel bir insanlık tanımı ile genişletilmesinin yolunu açan felsefi-politik anlayışı geliştirmiştir. Doruk noktasına 1789 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde ulaşan ve çeşitli varyasyonlarıyla günümüz uluslararası insan hakları demetinin ilkesel özünü kuşatan bu anlayış, maddi ve manevi bütünlüğü içinde bedene dair dokunulamaz, devredilemez ve alınamaz hakları *önsel (a priori)* bir kutsiyetle donatmıştır. Bu kutsiyetin ana arterini ise her bir bireyin büyük insanlık ailesinin bir parçası ve bu nedenle de insanlık onurunun mikro taşıyıcısı olduğu fikri oluşturmaktadır.

Ne var ki temel inceleme nesnesi beden olan tıp bilimi, giderek genişleyen kendi iktidar alanında bu modern insanlık anlayışını sürekli olarak bir kriz eşiğinde tutmaktadır. Bu bağlamda ölü ya da diri insan bedeni üzerinde yapılan tıbbi çalışmalar bedenin/insanın dokunulmazlık alanlarıyla ilgili evrensel normların zorunlu ihlaline dayandığı için, söz konusu sınırlar her daim sıcak bir tartışmanın konusu olmaktadır. Tıbbın ölüm anına, hastalıkların teşhis ve tedavisindeki süreçlere yönelik karar yetkisi; bu gibi konulardaki bilimsel sınırların yeni keşif ve buluşlarla sürekli olarak değişmesi ‘insanlığa ve insana’ ilişkin genel etik ve hukuki kabullerin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bir diğer açıdan sağlıklı yaşamın derinleştirilmesi ve insan yaşamının uzatılması yönündeki araştırmaların yolu ancak ve ancak belli kabullerin ‘çağın ruhuna’ uygun olarak yeniden formüle edilmesiyle gerçekleşebilmektedir.

İşte biyoetik, konusu insan olan tıp ve hukuk alanlarının kriz noktalarında, bilimsel ilerlemeye engel koymaksızın ‘bireyi ve insan onurunu’ korumanın bilimsel, etik ve siyasal ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. İlk tanımlardan biriyle biyoetik, yaşam bilimleri ve sağlık bakımı alanlarında insan tutumlarının sistematik çalışması ile ilgilenen disiplinlerarası bir alandır (Reich, 1978). Harris’in tanımıyla biyoetik, tıp, sağlık hizmetleri, genetik ve biyoloji alanlarında ortaya çıkan etik sorunlara ahlak felsefesinin yöntem ve ilkelerinin uygulanmasıyla bu sorunların araştırılmasıdır (Harris, 2001: 3). Bu açıdan muğlak sınırları dâhilinde toplumsal bir hareket mi, özerk bir disiplin mi, bir proje mi, büyüyen bir endüstri mi, interdisipliner bir alan mı olduğu belirsiz kalan (Petersen, 2013: 260) ve Hipokrat’tan beri takip edilen tıp etiği

ilkelerinin, deontolojinin ve klinik etiğin bütünlüyci bir parçası olan biyoetik, özellikle 1970’lerde ABD’deki tıbbi çalışmaların tetiklediği bir disiplin olarak belirmeye başlamıştır. Biyoetik terim olarak ilk defa 1971 yılında *Bioethics: Bridge to the Future* adlı kitabın başlığında Van Rensselear Potter tarafından kullanılmıştır (Göçer, 2011: 2). Bu bapta organ nakli, böbrek diyalizi, doğum kontrol haptı, doğum öncesi teşhis, suni solunum aygıtı ve tıbbi kürtaj gibi erken dönem biyoetik konular (Göçer, 2011: 2) tıbbi atılımlarla klonlama, ‘organ çiftlikleri’, üreme, hayvanlardan insanlara organ nakilleri ve yapay zekâ gibi başlıkları içine alacak şekilde genişlemiştir. Otonomi, fayda, adalet ve zarar vermektan kaçınma ise alanın temel ilkeleri olarak kabul görmüştür (Beauchamp ve Childress, 2001; Londra vd., 2014: 264). Paralel şekilde meselelerin insan haklarını ilgilendiren ayağında çeşitli uluslararası kuruluş ve komiteler ile ulusal hukuki organlar; ekolojik dengeyi ve bir bütün olarak insanlığın geleceğini ilgilendiren ayağında kamusal tartışma; inanç hassasiyetlerini ilgilendiren ayağında ise dini otoriteler konuya dâhil olmuştur. Dolayısıyla biyoetik, sadece sağlık personelinin ve bilim insanlarının uyacağı ilke ve ölçütleri tespit edecek sınırlı bir alanı ifade etmemektedir. Konu hakkında siyasetçiler, hukukçular, dini yetkililer, filozoflar, hekimler, bilim insanları, çevreciler vb. kafa yormaktadır.

Bu tablo genel itibariyle değerlendirildiğinde girişte bahsedilen iki eğilimin günümüz biyoetik ve biyosiyaset eksenini kuşattığı öne sürülebilir. Zira biyoetik tartışmalar tıp ve hukukun buluşma noktasında bir yandan insan ile insan olmayan arasındaki ayrımların neler olduğunu sorunsallaştırmakta, bir yandan da bu sorunsalın doğurduğu problemleri modern insan hakları manzumesi içinde çözecek yerel, küresel ve kamusal bir nesnel bir zemin ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda bireyin çıkarı ile kamu yararı; bireyin otonom karar verme özgürlüğü ile gelecek kuşakların yaşamsal hakları; bilimsel keşiflerin önünün açılması ile bu keşiflerin sonuçlarının denetlenemeyecek olmasından duyulan gerilim biyoetik tartışmaların arka planını teşkil etmektedir. İşte bu çalışma bahsi geçen iki ‘tarihsel’ eğilimin günümüz ve potansiyel biyoetik tartışmalar içindeki yerini işaretlemek ve arka planda yer alan birey-toplum gerilimini göstermek üzere kurgulanmıştır. Bu çerçevede de iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan ilkinde, ‘insanın ne olduğu’ sorununa temas eden güncel ve potansiyel biyoetik tartışmalardan bahsedilecektir. İkinci bölümde ise, ‘insanın ne olduğu’ sorusuna önceden verilmiş yanıtları bulunan insan hakları ilkelerinin biyotıbbi gelişmelere cevaben hazırlanmış olduğu uluslararası temel sözleşmeler ana hatlarıyla irdelenerek bunların konuyla ilgili güncel sorunlara çözüm getirebilme potansiyeli tartışılacaktır.

‘İnsan’ Olmak Tanımını ve Kapsamını Sorunsallaştıran Biyoetik Tartışmalar¹

Hannah Arendt’in ünlü eserinde vurguladığı üzere “haklara sahip olmak için önce onu hak etmek” (1998) gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle haklardan yararlanabilmek için bir hukuk süjesi olarak varlığımızın devlet ya da siyasi bir iktidar tarafından tanınması gerekmektedir. 1948 BM İnsan Hakları Sözleşmesi ve devamındaki kanonik insan hakları metinleri, aslında bir hukuk süjesi olarak ‘bireyin’ ve onun ait olduğu insanlık ailesinin haklarının koruma ve güvence altına alınması esasına dayanır. Nitekim Sözleşme’nin ilk maddesi “bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğar; akıl ve vicdana sahiptirler” derken dünyaya gelen bireyin bir tür olarak insanlığın parçası olmakla kazandığı hakları ve özsel nitelikleri sıralamış olmaktadır. Ne var ki bu ve benzer kanonik metinler doğum öncesinde hak ehliyetinin nerede başlayacağı, insanlık onurunu taşıyan birey olma vasfının hangi anda başladığı ve yittiği, akıl ve vicdana sahip olup olmamanın insan tanımının özsel bir kriterini teşkil edip etmediği gibi sorularda açık tanımlar getirmezler. Böylece ‘insan olmanın’ kendisi sorunsallaşmaktadır. Örneğin kimi biyoetikçiler tarafından ‘insan’ olmanın tanımıyla ilgili olarak “asgari zekâ, öz bilinç, özdenetim, gelecek duygusu, hafıza, iletişim becerisi”(Smith, 2011: 65-69) gibi kriterler getirilmektedir. Ancak bu kriterlerle “doğmamış bebekleri, ciddi bilişsel gerilikleri olan insanları, son aşamadaki Alzheimer hastalarını, yaşaması acı verici olan bebekleri insan olmadıkları için öldürmek etik olarak sorun çıkarmaz” sonucuna ulaşmak pekâlâ mümkündür. Öte yandan bu gibi evrensel beyannameler eşitlik ve özgürlük temel ilkeleriyle bireyin çıkarlarını kamunun çıkarlarına üstün tutarken bireysel kararlarda tam bir otonomi vazedeler; fakat bu otonomiye de kimi alanlarda sınırlamalar getirirler.

Temel ilkelerin boş ve/veya eksik bıraktığı bu gibi alanlar biyotipteki gelişmelerin doğurduğu biyoetik tartışmalarda somutlaşmaktadır. Söz tartışmalarda kişi ile onu çevreleyen maddi dünya; yaşam ve ölüm; biyolojik varlık ile kopyalanmış nesne arasındaki ilişkiler üzerine oturan geleneksel ikilikler ile biyotıbbi teknolojilerin (genetik mühendisliği, implantoloji, kök hücre mühendisliği, klonlama vb.) imkân verdiği doğal seçimli insan evrimi meselesi öne çıkmakta, böylece insan-merkezli uygarlık anlayışını gözden geçirmemiz ödevi belirlemektedir (Nezhmetdinova, 2013: 86). Bu çerçevede alanda süregiden güncel ve potansiyel tartışmaları şu başlıklar altında sınıflandırmak mümkündür:

¹ Burada bahsedilen tartışmaları da kapsayacak şekilde detaylı bir felsefi soruşturma için bkz. Harris, 1998

Üremeyi ve Üreme ile İlgili Konuları İlgilendiren Alanlar

Bu alandaki temel tartışma embriyonun yaşamının, dolayısıyla bunun hak ehliyetinin nerede başladığı ile şekillenmektedir. Embriyonun yaşamının başlangıç anının tespiti ise, kürtaj; artık embriyolar, araştırma embriyoları, klonlama teknolojileri, kök hücre tedavileri gibi pek çok konuyu ilgilendirmektedir.

Bunlardan kürtaj, istenmeyen gebeliğin hekimin görüşüne (anne adayının hayatının doğumla tehlikeye girecek olması ve/veya embriyonun tedavi edilemez kalıtsal hastalıklar taşıması ile ilgili olarak) veya anne adayının ve/veya çiftlerin isteğiyle sonlandırılması esasına dayanan tıbbi bir operasyondur. Bu noktada temel sorun, embriyonun yaşam hakkının hangi gerekçelerle elinden alınabileceği noktasında çıkmaktadır. Nitekim kürtaj karşıtları döllenme ile birlikte oluşan canlı varlığın 'insan olma potansiyelinin' bu operasyonla onun elinden alındığını savunurlarken, kürtaj yanlıları doğumun annenin yaşamında meydana getirebileceği köklü değişiklikler nedeniyle kadının 'seçme hakkının' olması gerektiğini savunmaktadırlar (Çoban, 2015: 86-88). Bu bağlamda bazı ülkelerde hekimlere kürtaj konusunda vicdani ret hakkı tanınırken, bazı ülkelerde kürtaj bütünüyle yasaklanmakta, bazılarında ise kimi tıbbi süreler ışığında işlem tercihe bırakılmaktadır. Kürtajın serbest olduğu ülkelerde kürtaj yaptırabilmeye dair süre kısıtlarına ilişkin genel-geçer bir kural yoktur. Örneğin bu süre Türkiye'de gebeliğin ilk 10 haftası ile sınırlı iken, İngiltere'de altı aya kadar çıkabilmektedir. Burada açıkta kalan 'yaşam hakkının' gebeliğin hangi aşamasında ortaya çıktığıyla ilişkili sorudur. Zira 'canlı varlık olma hali' ceninin uzuvlarının veya sinir sisteminin oluşmaya başladığı veya döllenmenin gerçekleştiği anlar olarak sınıflandırıldığında (Tacir, 2013: 1304, Kaya, 2014) bu sınıflandırma embriyonun/fetüsün hak ehliyetinin ne zaman oluştuğuna dair görüş ayrılıklarını tetiklemektedir. Nitekim yasal kürtaj süreleri içinde ve koşullarıyla gerçekleştirilen kürtaj operasyonları embriyonun 'yaşam hakkına' saldırı sayılmazken, annenin iradesi dışında ve yasadışı kürtaj koşullarında gerçekleştirilen operasyonlar 'yaşam hakkına' saldırı niteliğinde görülmekte ve kasten insan öldürme suçu dâhilinde değerlendirilmektedir.

Kürtaji ilgilendiren bir diğer biyoetik mesele genetik tanı ile özellikle embriyonun cinsiyetinin önceden belirlenebilmesi, bu suretle de tıbbi teknolojinin cins ayrımcılığına varabilecek sonuçlara meydan verebilmesidir. Örneğin Hindistan'da erkek bebeklerin yaşamı lehine cins ayrımcılığına sıklıkla rastlanmaktadır ve 60 milyon kız çocuğunun 'kayıp' olduğu bildirilmektedir (Göçer, 2011: 46). Ayrıca Çin'de uygulandığı biçimiyle 'zorunlu kürtaj' potansiyel bir insanın yaşamına annenin iradesi dışında son verilmesi yönündeki katı bir uygulama olarak göze çarpmaktadır.

1970'lerden beri üzerinde hayli tartışılmış bir mesele olarak kürtaj konusu bir yana bırakılırsa,² güncel gelişmelerin meydan verdiği görece yeni tartışmalar özellikle tüp bebek uygulamaları çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Tüp bebek, ebeveyn olamayan infertil çiftlerin çocuk sahibi olmasını sağlayan ve çeşitli tekniklerle yapılan tıbbi bir uygulamadır. Bu uygulamaların ilkinde donörlerden alınan sperm ve yumurta uygun koşullarda döllenenek uygunsa anne olmak isteyen kadının rahmine, değilse taşıyıcı bir annenin rahmine yerleştirilmektedir. Ancak bu uygulamalar sırasında işlemin başarısızlık ihtimallerini ortadan kaldırmak üzere yedek embriyolar da tüplerde tutulmaktadır. Asıl sorun, işlemin başarı göstermesi sonrasında artık/yedek embriyolara ne gibi bir işlem uygulanması gerektiği noktasında belirlemektedir. Yedek embriyolar doğrudan yok mu edilecektir? Alternatiflerden biri budur. Diğeri ise söz konusu yedek embriyoların araştırma embriyosu olarak klinik ortamda tutulması ihtimalidir. Konunun bir uzantısı olarak uluslararası hukuk, araştırma amacıyla insan embriyosu üretimini yasaklamaktadır. Ancak tüm bu kısıtlamalar tıbbi gelişmelerin önündeki engeller olarak da düşünülebilir. Örneğin fare embriyolar üzerinde yapılan bir araştırma aynı araştırmanın insan embriyosu üzerinde yapılması halinde Çernobil'in neden olduğu türden radyasyon zararlarının da bertaraf edilebileceğini iddia ederken (The Ciba Foundation, 1986); diğer bir araştırma 9-12 haftalık sonlandırılmış gebeliklerden elde edilen embriyolardan alınan beyin hücrelerinin Parkinson hastalığı tedavisinde kullanılabileceğini rapor etmektedir (Jones, 1981: 373). Tüm bu durumlarda bir yandan potansiyel olarak insan olabilecek bir canlının üzerinde deneyler-araştırmalar yapmanın etik kapsamı, daha teknik bir ifadeyle 'insan onuru' kavramı sorunsallaşmaktadır. Bir başka boyutta kalıtsal hastalığı olan çiftler preimplantasyon genetik tanı yöntemiyle kendi çocuklarına hastalığın bulaşmasını önleyecek şekilde genetik kusurlu embriyoların ayıklanmasını, yerlerine genetik kusursuz embriyonlar aktarılmasını isteyebilmektedirler -özellikle çocuklarda görülen solunum yetmezliği, Akdeniz anemisi, AIDS, Down sendromu, Tay Sachs, Huntington ve genetik anomaliler gibi hastalıklarda- (Göçer; 2011: 42). Ne var ki bu yöntem bazı tüp bebek ve taşıyıcı annelik deneyimlerinde çiftlerin bebeğin fiziksel görünümünü seçme eğiliminde olmaları -İspanyol bir eşcinsel çiftin Kafkasyalı donörleri seçmesi örneğinde olduğu gibi-, diğer bir ifadeyle "üreme tekniklerini kozmetik amaçlarla kullanmaları" nedeniyle "araştırma laboratuvarlarını süpermarketlere çevirmektedir." (Palacios, 2009: 11). Üstelik bu yöntemle gebe kalmanın bazı ülkelerde yasaklı olması nedeniyle çiftler uygulamanın yasaklı olmadığı ülkelere seyahat etmekte, böylece bir "üreme turizmi" (Delaunay, 2015: 20) oluşmaktadır.

² Kürtajla ilgili tartışma bu çalışmanın sınırlarını aşacak kadar detaylıdır. Daha kapsamlı bir çalışma için bkz: Çoban, 2016.

Üreme ile ilgili daha geniş kapsamlı bir başka problem klonlama teknolojilerinde baş göstermektedir. Tıbbın bugün geldiği noktada yaşama kapasiteleri sınırlı olmakla birlikte insan dâhil türlerin genetik kopyalanması mümkündür. Bu klon teknolojileri ikiye ayrılmaktadır (Seyalioğlu vd., 2007) : Bunlardan ilkinde bir yumurtanın çekirdeği alınarak yerine donörün genetik kodları aşılansmakta böylece donörle aynı genetik koda sahip yumurta gerektiğinde spermle birleştirilecek potansiyel bir embriyo haline getirilmektedir. İkinci tipten klon teknolojisi ise, hasar görmüş hücre çekirdeğinin alınarak yerine sağlıklı genetik kodların aşılansması usulüne dayanan tedavi amaçlı hücre klonlamasıdır. Özellikle kök hücre tedavileri bu yöntemle dayanmaktadır. Bu noktada klonlamanın, embriyonun ve hücrenin genetik özelliklerini seçebilmeye ilişkin sağladığı olanaklar *liberal bir öjeninin* yolunu açabilecek potansiyele sahiptir. Zira bu teknoloji ile kişilerin zekâ, fiziksel görünüm, yetenek vb. özellikleri genetik olarak belirlenebilmekte ve kopyalanabilmektedir. Gelecekte de sperm ve yumurta bankalarına izinli embriyo bankalarının eklenmesiyle “sipariş usulü embriyoyu” pazarlamak mümkün olabilecektir (Aydın, 2013: 47). Jürgen Habermas bu tipten uygulamaların arz ve talep esasına göre düzenlenmiş *liberal bir öjeni* olduğunu belirtirken, liberalizm ve öjeninin terimlerde çelişki olduğunu ifade etmekte, gelecek nesiller adına karar vermesi açısından genetik mühendisliğinin liberalizmin eşit fırsatlar ilkesine aykırı düştüğünü, bu durumun onamlı rızayı ortadan kaldırdığını belirtmektedir (Habermas, 2003: 13-14). Öte yandan devletlerin böylesi bir teknolojiyi uluslararası barışı tehdit edecek yönde kötüye kullanmaları bilim-kurgu filmlerini andıran senaryoları olası kılmaktadır. Ayrıca böylesi bir sağaltımdan geçmemiş ‘doğal insanların’, aşağı ırktan mı sayılacağına dair potansiyel bir sorun da mevcuttur (Alfsvdjy, 2015:111)

Bireysel Otonomiye İlgilendiren Alanlar

Bu alandaki temel tartışma insanlık ailesinin bir parçası olarak insanın kendi bedeni ve kaderi üzerindeki bireysel tasarruf hakkına yaslanmaktadır. Otonomi, kişinin geçmişini, şimdisini ve geleceğini ilgilendiren her konuda bilgi ve yetki sahibi olmasını kapsamaktadır.

Bu çerçevede ortaya çıkan biyoetik sorunların ilki, sperm ve yumurta bankalarına yapılan bağışlardan türetilen çocukların genetik ebeveynlerine dair ne kapsamda bilgi alabileceklerine ilişkindir. Bu uygulamalarda bugünkü genel kural, donörlerin kimliklerinin saklanmasıdır. Ancak türetilen çocuğun yetişkin olduğunda donörler, kardeşleri ve akrabaları hakkında bilgi sahibi olma hakkının bulunması fikri de kabul görmektedir. Problemse, böylesi bir durumda akrabalık ve aile ilişkilerinin bundan nasıl etkileneceğidir. Örneğin günün birinde genetik olarak kardeş olan kadın ve erkeğin bundan haberleri olmaksızın cinsel birliktelik kurmaları olası olaylardan biridir. Keza ‘fakir’ bir babanın

genetik babası zengin çocuğunun miras hakkı, pekâlâ büyük hukuki sorunlar doğurabilir (Aydın, 2013: 49).

Üreme teknolojilerinin bireysel otonomi ile ilgili olduğu bir diğer husus, dondurulmuş embriyolarını kendi isteklerine göre ‘zamanı geldiğinde’ aktive eden ebeveynlerin bu tercihinin bebeğin geleceğine dönük bir tahakküm olup olmadığı noktasında neşet etmektedir. Zira çiftlerin böyle bir teknolojiyle çok geç yaşta anne-baba olmaları mümkündür. 72 yaşında anne olan Daljinder Kaun isimli Hindu kadın, bu tartışmanın en son örneğidir (www. bbc.com, 2016).

Bireyin kendi varlığı üzerindeki otonomisinin sınırlarını en uç noktada sorunsallaştıran uygulamalar ise, ölüme ve ölüm anına karar verme iktidarına sahip hekim kararları ve ayrıca ötenazidir. Bunlardan ilki ölüm anının tespitindeki tarihsellikler gözetildiğinde son derece afaki kalmaktadır. Zira kişinin tıbbi açıdan “eks” olup olmadığına karar veren, bir hekim ya da hekimler grubudur (Agamben, 2013). Uygulaması hâlihazırda son derece sınırlı olsa da (İsviçre, Lüksemburg, Kanada, Hollanda, Belçika, ABD’nin bazı eyaletleri) otonomi ile ilgili olarak ötanazi konusu ise hayli sıcaktır. Aslında ötanazi uygulaması hekimin ‘ölümcül gördüğü’ hastayı tedavi etmemesi ya da tedavisini kesmesi usulüyle zaten üstü kapalı olarak yapılmakta (pasif ötanazi³) ve kabul edilebilir görülmektedir (Kuyurtar, 2014: 48, Kaşıkçı, 2008). Tartışmanın sıcaklığını koruyan alanı ise daha ziyade istemli ötanazi ile ilgilidir. İstemli ötanazide hekim, hastasına ölmesi için tıbbi bir yöntemle doğrudan müdahale edebilir (aktif ötanazi); ya da ona yardım edebilir (yardımlı ötanazi). Ancak her iki durumda da hastanın ölmek isteği konusundaki iradesi kurucu ögedir. Ne var ki acılar içinde kıvranan ve iyileşmesi beklenmeyen hastaların ‘vazgeçilemez yaşam hakkından’ vazgeçme haklarının olup olmadığı polemik bir noktada durmaktadır. Platon’dan Francis Bacon’a ‘onurlu yaşamın’ bir parçası olarak “insanın onuruna yakışır bir şekilde ölme hakkına” (Akcan, 2013) dayanan bu felsefi bağlam ‘yaşamın kutsallığı ve dokunulmazlığı’ yönündeki daha modern kavrayışla çatışmaktadır. Hollanda’da psikiyatri hastalarının da ötanazi haklarının olması, İsviçre’de konunun ‘intihar turizmine’ doğru yol alması ve Kanada’da ölümcül olmayan hastaların da ötanazi talep edebilmesi söz konusu dokunulmazlıkların sınırlarını iyiden iyiye belirsizleştirmektedir. Öte yandan polemiği daha da kızıştıran, ötanazide olası suiistimallerdir. Ötanazi yasallaştığında hastalar yeterli derecede takip ve kontrol edilmezse bu durum hatalara, istismara ve durumu hassas olanların haklarının ihlaline yol açabilecektir (Smets vd., 2009: 181). Yaşaması

³ Bu konudaki ilginç vakalardan biri 2007 yılında gerçekleşmiştir. Daha önce de intihar teşebbüsleri bulunan ve son denemesinde kendini zehirlemeden önce yazdığı mektupta “hayat kurtarıcı hiçbir müdahale istemediğini, ölmenin kendi tercihi olduğunu” belirten Kerry Woollorton, götürüldüğü hastanede söz konusu isteğe uygun olarak kendisine tıbbi müdahalede bulunulmadığı için hayatını kaybetmiştir (Stammers, 2015: 156).

ölmesinden daha ‘maliyetli’ hastalara yakınları, hastane yetkilileri veya sigorta şirketleri tarafından manevi-psikolojik baskı yapılması olası bir durumdur. Örneğin küçük hücreli akciğer kanseri veya pankreas başı kanseri gibi hastalıklarda beklenen yaşam süresi sınırlıyken, bu hastaların hastaneye yatıp tedavi edilmesi sırasında geçen ortalama üç-altı aylık ömre karşılık milyonlarca lira para harcayan sigorta şirketleri (Aydın, 2013: 46) pekâlâ bundan kaçınmanın bir aracı olarak ötanaziyi araçsallaştırabilir. Sonuçta “maddi ve teknik yetersizliklerden dolayı hastalar, yaşam kalitesinin kötü olduğu durumlarda hekimlerden ötanazi talebinde bulunacak; böylece ötanazi uygulamada olağan bir durum, hatta bir mecburiyet haline gelebilecektir” (Yıldırım, 2006: 3).

Otonomiyle ilgili üçüncü tartışma, insanın temel vücut bütünlüğünün korunması ve bu bütünlüğe karşı aşağılayıcı ve kötü muamele yöneltmemesi temel ilkelerinin organ bağıışı ve kök hücre tedavisi uygulamaları ile çatıştığı alanda ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan organ veya dokuların satışları yasakken, bunların araştırma veya tedavi amacıyla alınmış olması halinde mülkiyet hakkı bakımından ortaya çıkan sorun çözüme kavuşturulamamıştır (Zengin, 2014: 156). Örneğin Avustralya’da (New South Welles) İnsan Doku Kanunu’nda yer alan özel düzenlemeye göre doku ticareti bölümündeki düzenlemeye aykırı olan sözleşmelerin hükümsüz olduğu belirtilmekte, bununla birlikte Bakan özel durumların varlığını gerekçe göstererek doku satımına dair yapılan sözleşmeleri onaylayabilmektedir (Zengin, 2014: 157). Daha genel düzeyde Avrupa Konseyi Biyotıp Sözleşmesi’ne (1997) göre “muvafakat verme yeteneği olmayan bir kimseden rejeneratif dokuların alınması muvafakat verme yeteneği bulunan uygun bir vericinin bulunmaması, alıcı şahsın, vericinin erkek veya kız kardeşi olması ve bağıışın, alıcı bakımından hayat kurtarıcı olma beklentisinin bulunması” durumlarında mümkün olabilmektedir. Öte yandan tıp etiği açısından kıl, tırnak ve dışkılar her ne kadar vücut bütünlüğü çerçevesinde düşünülmeseler de, bu vücut parçalarının kişiye ait genetik kodları taşıyor olması bunların kişi mülkiyeti ile ilgili kimi ticari sorunlar çıkarmasına neden olabilmektedir. Örneğin ABD’de görülen bir davada, saç hücresi kanseri tedavisi gören hasta Moore kendisine uygulanan tedavide dalak hücrelerindeki hücre dizilimini (Mocell) kullanarak elde edilen farmakolojik maddeyle genetik olarak tasarlanmış bir ilacın patent haklarını ilaç firmasına karşı kazanmıştır (Zengin, 2014: 159). Benzer şekilde ABD’deki bir diğer davada uyuşturucu kapsülleri yutan bir kişinin dışkısında bulunan kapsüllerin kişinin bedeni üzerindeki mülkiyet haklarının bir devamı niteliğinde olduğuna hükmedilmiştir (Zengin, 2014: 161). Bu örneklerin her birinde otonomi hakkının kapsamı sorunsallaşmaktadır. Zira kişinin hangi beden parçasını ‘ticari’ olarak kullanabileceğine, hangi parçasının ondan izinsiz kullanılabileceğine, hangi eylemlerin vücut bütünlüğüne zarar olarak addedilebileceğine dair ortak bir

görüş oluş(a)mamaktadır. Bir diğer açıdan taşıyıcı annelik uygulamalarında taşıyıcı anne, sözleşme gereği bedenine yönelik bazı müdahalelere izin verdiği mesela alkol, sigara ve uyuşturucu kullanmamayı, cinsel ilişkiden kaçınmayı, işine ara vermeyi, periyodik kan testleri yaptırmayı, bebeğin sağlıklı gelişmesi için gerekli vitamin, iğne ve ilaçları almayı kabul ettiği (Şimsek, 2011: 53,54) için işlem vücut bütünlüğüne ve otonomi ilkesine aykırı olarak düşünülebilir. Zira burada kadın bedeni medikal ve ticari bir nesne haline getirilmektedir. Burada kadının bedeninin kime ait olduğu belirsizdir. Tüm bunlardan hariç kişinin kendi mülkiyeti dâhilinde sayılan ancak miras olarak bırakılamayan ölü beden kadavra olarak yüksek fiyatlarla ithali -örneğin ABD’den Türkiye’ye 100.000 dolar civarında (Aydın, 2013: 43)- otonomi, insan onuru ve mülkiyet meselesini bir bütün olarak kuşatmaktadır.

Hibrit Alanlar

Bu alanlarda ortaya çıkan sorunlar birinci olarak hayvandan insana doku ve organ nakilleri; ikinci olarak da yapay zekâ çalışmaları nezdinde düşünülebilir.

Hayvandan insana doku ve organ nakilleri, aslında uzun yıllardır süren genetik klonlama çalışmalarıyla iç içe düşünülebilecek bir konudur (Seyalıoğlu vd., 2007). Salter ve Harvey “gelişen bir embriyonun erken safhalarında var olan, canlıyı oluşturan özelleşmiş tüm hücre tiplerine dönüşebilme yeteneğindeki henüz farklılaşmamış hücreler (*pluripotent* hücre), nakledildiği hayvanın beyin, gamet ya da fizik yapısını insanileştirirse ne gibi sorunlar ortaya çıkacaktır?” (2014: 692) diye sorarken çoğalma amaçlı olmayan klon teknolojilerinin yaratabileceği etik ve ontolojik sorunlara dikkat çekmektedirler. Diğer bir ifadeyle tedavi amaçlı klonlama olarak bilinen ve rejeneratif hücrelerin transplantasyonuyla gerçekleşen böylesi durumlarda hayvan bedenindeki insani parçaların (doku ya da insan genetiğiyle uyumlu) insan türü ve onuru ile ilgisi muğlak kalmaktadır. Öte yandan böylesi bir teknolojinin daha geniş kapsamlı kullanılmasıyla insana uyumlu farklı genetik kodlarda organ ve doku ihtiyacını sağlayacak hayvanların barındırıldığı ‘organ çiftliklerinin’ kurulması olası bir senaryodur.

İkinci sorun alanı, ‘kimerik canlılar’ başlığı altında incelenebilir olan ve embriyoda henüz daha beş on hücre beyni temsil ederken, o hücrelerin alınıp bir başka embriyoya aktarılması ile gerçekleşen, böylece verici canlının beyninin alıcı bedende geliştiği alandır ki, tavuk civcivinin beyninin bıldırcına aktarılması veya henüz başarısız olsa da ispinozun beyninin civcive aktarılması gibi örneklerde hibrit araştırmalar devam etmektedir (Öztürk, 2013: 26). Kafatası boyutları benzer olduğu müddetçe de insan bedenli şempanzeleri ya da benzer kombinasyonları hayal etmeyi bugünkü tıbbi araştırmalar mümkün kılmaktadır.

Hibrit alanların ikinci bir parçasını, önümüzdeki 20 yılda büyük atılımlar gerçekleştireceği umulan yapay zekâ çalışmaları ekseninde düşünmek gerekmektedir. Esasen yapay zekâ, “bir bilgisayarın veya bilgisayar kontrolündeki bir robotun çeşitli faaliyetleri zeki canlılara benzer şekilde yerine getirme kabiliyeti” olarak ifade edilirken, yapay zekâ teknolojilerinin ileride bilişsel, dilsel, iradi ve duygusal yetilere sahip hatta insandan daha üstün kapasitelerle çalışan makineler üretebileceği tahmin edilmektedir (Wikipedia). Bu noktada insan olmanın özsel değeri Aydınlanma Çağı’ndan beri akıl, bilinç, vicdan gibi kategorilerle tanımlanıyorsa bu gibi özellikleri taşıyan androidleri insan türünün devamı olarak mı düşünmek gerekecektir? Yok eğer, insan olarak tanımlanmanın kriteri kromozom sayısıysa domuzlarda da 46 kromozom mevcuttur. Duygularsa, hayvanların da duyguları olduğu tespit edilmiştir.

Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde ise tüm yönleriyle biyoetik tartışmaların hem bugün hem de yarın açısından son derece anlamlı sorular ortaya koyduğu aşikârdır. Bu nedenle de uluslararası toplumun ve kuruluşların tam teşekküllü bir şekilde bu güncel ve potansiyel biyoetik meseleleri adil bir şekilde çözecek normları geliştirmeye başlamaları gerekmektedir. 2005’teki BM UNESCO Biyoetik Sözleşmesi’yle doruğuna ulaşan çalışmalar, böylesi bir iradenin eksikliklerine rağmen var olduğunu ortaya koymaktadır.

Uluslararası Toplumun Biyoetik Sorunlara Cevabı

İnsan Hakları-Biyotıp İlişkisi ve Temel Sözleşmeler

Tıp ile etiğin kesişme noktasında insan bedeninin gitgide daha fazla medikal bir konu olmasının yol açtığı hukuki ve felsefi sıcak soru(n)lar uluslararası toplumu olabildiğince ortaklaştırılmış ilkeler nezdinde bir araya gelmeye zorlamaktadır. Böylesi ortaklaştırılmış ilkelerin başında ise bilindiği üzere biyotıpla da ilişkilendirildiği oranda insan hakları manzumesi ve buna ilişkin çeşitli düzey ve zamanlarda yapılmış sözleşmeler bulunmaktadır. Bu sözleşmelerin doruğu, başta 1948 tarihli BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi olmakla birlikte bunun devamı niteliğindeki tüm diğer önemli BM insan hakları sözleşmelerini, 1997 Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi’ni (AK Biyoetik Sözleşmesi) Dünya Tıp Birliği İnsan Deneklerle İlgili Tıbbi Araştırmalar İçin Etik İlkeler Helsinki Bildirgesi’ni, Uluslararası Tıbbi Bilimler Kurulu İnsan Deneklerle İlgili Biyotıp Araştırmalarının Etik Esaslarını tanıyan BM UNESCO Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’ni (BİHEB, 2005) zikretmek gerekir. Bu noktada uluslararası toplumun konuyla ilgili olarak neden insan hakları kavramından beslendiği ayrıca incelenmeye değer bir konudur.

Her şeyden önce yukarıda işaret edilen biyoetik tartışmaların kapsamı düşünülürse insan bedeninin devletlerin ulusal hukukları haricinde ayrıca güvenceye alınması gereken bir kategori olduğu söylenebilir. Zira biyoetik tartışmalar genişliklerine rağmen, uluslararası insan hakları manzumesinin

temel sacayakları olan insan yaşamının dokunulmazlığı, vücut bütünlüğü, bireyin işkence ve kötü muameleye maruz kalmaması gibi ilkelerin yanında; sağlıklı yaşam hakkı, ekonomik ve sosyal haklar, üremeye ilişkin haklar gibi çeşitli düzeylerde tanınan hakların içeriğine temas etmektedirler (Andorno, 2009: 227). Bu minvalde, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında insanların toplama kamplarında katledilmenin ötesinde birer deney nesnesi olarak kullanılmış olmalarının ve Nürnberg Mahkemeleri ifadelerinin, biyotıp alanını da kapsayan hassasiyetleri tetiklediğini vurgulamak gerekir. Dolayısıyla biyoetik, başından beri insan hakları kavramını merkezine almaktadır.

Öte yandan uluslararası toplumun evrensel bir insan tanımından ve haklarından yola çıkarak hukuki sınırların ilkelerini belirlemeye çalışması biyoetik alanlarda her daim aynı müstereke ulaşıldığı anlamına gelmemektedir. Özellikle insan hakları manzumesinin Avrupa-merkezli bir bakış açısını yansıttığını ve kültürler arası farklılıkları yok sayarak kültürel emperyalizm kurduğunu ileri süren tutumsa (Schröder, 2005) insan hakları odağında biyoetik meselelere ilişkin uluslararası ortak tutumların gelişiminde bir rezerv olarak durmaktadır. Bu noktada da “bütün farklılıklarından soyulduktan sonra elde kalanın haklara konu olan özne/insan olduğunu” ifade eden görüş (Andorno, 2012) “onurun insan varlığına/durumuna içkin olduğunu, temel insan haklarının onurdan çıktığını, bu temel hakların tüm insanlarda eşit olarak bulunduğunu ve bunların alınamayacağını” vurgulamaktadır (Andorno, 2009). Bu itibarla insan olmaktan doğan hakların kültürel çeşitliliği aşacağını ileri sürmektedir (Gunson, 2009: 236). “İnsan denilen varlığın zaten farklılıklardan müteşekkil, farklılıklarla inşa olmuş bir özne olduğunu, dolayısıyla çeşitliliğin insan haklarını oluşturmada önemli bir kaynak” olduğunu ileri süren görüşse (Rawlinson ve Donchin, 2005: 261) bu konuma eleştirel yaklaşmaktadır. Kanımızca, bu tipten ‘içinden çıkılmaz’ tartışmaları uluslararası toplumun bu konularda ulaşmayı hedeflediği uzlaşmanın altını oyan değil, o hedefi besleyen potansiyelleriyle değerlendirmek gerekmektedir. Zira “insan ve insanlık” tanımına dair her iyi niyetli girişim -ki insan hakları savunusu bunu varsayar-tikelin ve tümelin sentezine ulaşmada birer uğrak olabilir.

Söz konusu genel tartışmanın bir düzey derininde ise biyotıbbi ilgilendiren insan hakları sözleşmelerinin çok daha polemik ifadelerle ve yaklaşımlarla bezeli olduğu görülür. Bu anlamda yukarıda bahsi geçen evrensel biyoetik sözleşmelerin -spesifik ilgi alanları bir kenara- özü niteliğindeki BİHEB’in, temel ilkelerini ve uygulandığındaki eksiklikleri ele almak tartışmayı derinleştirmek açısından faydalı olacaktır.

İçerik ve Teknik Açından BM UNESCO BİHEB

2005 yılında BM UNESCO Biyoetik Kurulu’nun liderliğinde hazırlanan BİHEB, uluslararası düzeyde biyoetik ilkelerin belirlenmesi ve

kodifikasyonunda önemli bir belgedir. Bu minvalde BİHEB, “insanın biyosferin bir parçası olduğu bilinci; bilimsel ve teknolojik gelişmelerin insan yaşamının kalitesinin artırılmasındaki rolünün tanınması; tıbbın ve yaşam bilimlerinin etik hususlar konusundaki kararlarının bireyler, aileler, gruplar ve toplumlar üzerindeki etkilerinin gözetilmesi, bu anlamda ahlaki duyarlılıklar ve etik yansımaların bilimsel ve teknolojik gelişmelerin ayrılmaz bir parçası olduğuna kanaat getirilmesi ve tüm bunlara temas edecek şekilde kültürlerin çeşitliliği ile evrensel insanlık değerleri dengesinde temel insan haklarının korunması” hususunda vurgular yapmaktadır. Böylece BİHEB hiçbir farklılığı dışlamadan biyoetik açıdan insan haklarının devletlerarası düzende ve ulusal hukuklar nezdinde garantiye alınması için izlenecek yol haritasını belirlemeye çalışmaktadır. Bu yol haritasının takibinde kullanılacak ilkelerin başında ise insan onuru, otonomi ve bilimsel çalışma ve uygulamalardan elde edilecek faydanın bireyin ve bundan etkilenecek kişilerin yararına olması gelmektedir. Ne var ki Sözleşme’nin henüz başında yer alan bu ilkeler Sözleşme’yi başlangıçtan itibaren polemik bir alana sürüklemektedir.

Bu polemğin en tepesinde diğer insan hakları sözleşmeleri gibi bu sözleşmenin de ‘insan onuru’ kavramına yaslanması gelmektedir. Zira insan onuru hayli müphem bir ifadedir. Özellikle biyoetik meseleler etrafında düşünüldüğünde neyin insanlık onuruna ters, neyin bu onura uygun olduğunu tespit etmek hayli güçtür. Örneğin yedek embriyolar üzerinde deney yapmak insan onuruna aykırı bulunduğu için yasaklanmaktadır; ancak aynı embriyoların yok edilmesi insan onurunun ayrılmaz parçası ‘yaşam hakkına’ bir tecavüz olarak görülmemektedir. Keza ölümcül hastalıklardan mustarip ve/veya dayanılmaz acılar çeken bir hastanın kıvranarak yaşamının sonunu beklemeye zorlanmasının otonomi kapsamında insan onuruna ne ölçülerle yakıştığı sorgulanmaya muhtaçtır. Klonlama yasağıninsa insanlık onuruyla hangi ölçütler doğrultusunda ilgisi olduğu hiç de açık değildir. Örneğin, koruma amacıyla soy arıtım tekniklerinin kullanılması soydan gelenlerin genetik özelliklerini etkiler ama insan türünün genetik yapısı kaybolmaz; insan kopyalama bir kişiyle aynı genetik yapıya sahip bir başka kişinin üretimi olması itibarıyla insan türünün bütünselliğini bozmadığı için hukuki olarak aslında ilgisizdir (Sayman, 2013: 173). Ayrıca insanın gen yapısı insanlığın ortak mirası ise, insanın bu kamusal maldan faydalanma hakkı olduğunu belirtmek gerekir (Sayman, 2013: 173). Sözleşme, bu tipten sorulara cevap verememektedir. Kaldı ki devletler, ulusal hukuk düzenlemeleriyle bu müphemliğin üzerinden kolayca atlayabilmektedirler. Örneğin Çin, klonlama ile ilgili yasağa şerh düşmüştür. ABD’nin bazı eyaletlerinde, İsviçre, Belçika, Hollanda ve Kanada’da kimi ölçütler nezdinde ötanazinin çeşitli biçimleri uygulanmaktadır.

Burada uluslararası hukuki sorunun temeli, Roma Hukuku’nun özünü teşkil eden kişi ve eşya ayrımına, biyolojik temelli ‘kişiye veya insan türüne ait eşya’

gibi hukuk mantığının dışında kalan üçüncü kavramların eklenmesidir (Sayman, 2013:163-164). 1997 İnsan Genomu ve İnsan Hakları Sözleşmesi'ni tanıyan BİHEB tam da 'insanlık onurundan türettiği insanlığın bütünlüğü' kavramını (Andorno, 2009), hukuki bir özne gibi sunmaktadır. Böylece 'vücut bütünlüğü', 'vücudun metalaştırılmaması', 'teşhis ve tedavi amaçlı müdahale' gibi kategoriler 'insan onuruna' ya da 'insan türüne' bağlanmaktadır (Sayman, 2013: 167). Oysa bu kavramlara bağlanan hukuki statüleri ne tıbbi ne etik olarak temellendirmek mümkün değildir. Daha önce ifade edildiği gibi 'insandan ve insan türünden' ne anlaşılması gerektiğine dair net ölçütleri koymak son derece zordur. Ahlakilik, yaratıcılık, soyut düşünme, rasyonel düşünce gibi 'doğamızdan' geldiği iddia edilen özellikler (Smith, 2011) neden insan türünü özel bir statüye bağlamamız gerektiği -diğer canlıların yanında- noktasında nesnel bir zemin sağlamamaktadır (Blackburn, 2012: 37). Bu tipten meselelerde insana ilişkin değerler önsel kabullerden beslendikçe de hukuki normları, etik ve tıbbi gerekçelerle sürekli olumsuzlamak mümkün hale gelmektedir.

Polemiğin ikinci önemli ayağında otonomi konusu yer almaktadır. Bireyin kendi bedenini ilgilendiren konularda tam yetkili olması fikrine dayanan otonomiyle ilgili meselelerde, yaşam ve ölüme karar; organ bağıışı; bedensel bütünlüğün anlamı gibi konular bulunmaktadır. Esasen yaşam hakkı başta olmak üzere, kişinin vücut bütünlüğüne zarar verilemeyeceği, kişinin işkence ve kötü muameleye tabi tutulamayacağı gibi temel insan hakları normları düşünüldüğünde aslında biyoetik meseleler ışığında otonomi ilkesinin kadük kaldığını söylemek mümkündür. Zira daha önce insan onuru ile bağlantısı içinde belirttiğimiz ötanazi başta olmak üzere uygulamada bu ilkeyi ortadan kaldıran pek çok olay gözlenmektedir. Örneğin plasentadan sağlanan ve kök hücre tedavisinde kullanılabilecek hücreler, annenin vücut bütünlüğüne yapılan izinsiz birer müdahale olarak değerlendirilemez mi? Bir domuzun vücudunda rejeneratif hücrelerle oluşturulmuş organ, bireyin bedenine mi ait sayılacaktır yoksa bu organ tıbbi bir araçtan başka bir şey değil midir? Kimsenin istemediği bir şeye zorlanmaması esas ilke ise, kürtaja ilişkin yasaklar ve zorla kürtaj uygulamaları evrensel insan hakları açısından nasıl değerlendirilmelidir? Koma halindeki hastaların hekim tavsiyesi ve bazen de kararı ile uygun koşullarda 'fişlerinin çekilmesi' ya da organlarının alınması otonomi ilkesi ile ne ölçüde bağdaşmaktadır? ABD'de 100'den fazla hastaya yardımcı ötanazi uygulaması gerçekleştiren Dr. Jack Kevorkian'ın da belirttiği gibi "ölümcül derecede hasta olan ve bilinci yerinde olmayan birinin doktor kontrolünde yaşamına son verilmesi yasarken, yine ölümcül derecede hasta olan ve bilinci yerinde olan

birinin kendi kararıyla doktor kontrolünde yaşamına son verme kararını verememesinin nasıl bir izahı olabilir?”⁴

Polemiğin üçüncü kısmı ise bireyin yapılacak tıbbi araştırma ya da uygulamadan fayda sağlaması esasının bulanıklığına dayanmaktadır. (BİHEB; AK Biyoetik Sözleşmesi). Sözleşmelerin ilgili maddelerinde “insanın menfaatleri ve refahı, bilim veya toplumun saf menfaatlerinin üstünde tutularak”, bilimsel bilgilerin üretiliş ve uygulanmasında kişilerin menfaatinin azamileştirilmesi ve işlemlerden göreceği zararların asgarileştirilmesi; öte yandan söz konusu uygulamalarla gelecek kuşakların haklarının tehlikeye atılmaması istenmektedir. Bu açıdan AK Biyoetik Sözleşmesi’nde temel Kantçı ilkelerin devrede olduğunu söylemek gerekir. ‘İnsanın araç değil amaç olduğu’ fikrinin alt metin teşkil ettiği ilkeler bu doğrultuda insanı açıkça ön plana koymaktadır. Ancak aynı ilkeler ‘bilimsel çalışmaların sonuçlarının denetlenemeyeceği’ noktasını boş bırakmakta, böylece faydaların ve elbette zararların ulaşabileceği kapsamları öngörememektedir. Nitekim Terrance Mcconnell’a göre genetik geliştirmeye dayalı herhangi bir müdahale bir takım riskler içerse de riskleri olan bir uygulamaya karşı mutlak bir yasağı savunmak mantıksız görünmektedir (2010: 418). Araştırmalar sonuçları itibarıyla zaten her zaman risklidir. Tıbbi müdahaleler istenmeyen sonuçlar doğurabilir. Üstelik bu gibi konularda kişinin bedeni üzerindeki mülkiyet hakları ile yarar ölçüğü her zaman tartışmalı bir yerde durmaktadır. Örneğin ABD’de görülen bir davada, kemik iliği nakline ihtiyaç duyan bir hastaya uygun ilik sadece kuzeninden temin edilebilmekteyken ve uygun iliğin temin edilememesi halinde hasta ölecekken, ilik naklinin donörün rızası olmadan mümkün olmadığına karar verilmiştir (Zengin, 2014: 161). Öte yandan dondurulmuş embriyonun ya da yedek embriyoların/araştırma embriyolarının, kök hücre tedavileri ve doku nakli açısından donörlere gelecekte sağlayabileceği faydalar da olasıdır. Faydaya dayalı bu yaklaşımın yaratacağı riskleri asgari bir müşterek olarak ‘ortak zarar’ ilkesine göre düzenleme önerisi ise (Wasson ve Cook, 2014) fayda mantığını ters açıdan yeniden üretmektedir. Zira nasıl ki bir müdahalenin bireye vereceği yarar ölçülebilir değilse verebileceği zararlar da tam anlamıyla öngörülebilir değildir.

Bu örnekler bazında bakıldığında Sözleşme’nin ruhunu kuşatan söz konusu ilkelerin müphemliği, Sözleşme’nin başlangıcında belirtilen saygı ve birlikte bir arada yaşama ilkelerinin sadece ‘temenni düzeyinde’ kalmasına yol açmaktadır. Nitekim Sözleşme’nin bağlayıcı olmaması bu ‘temennilere’ karşıt ulusal hukuk düzenlerine geniş bir yetki alanı bırakmaktadır (Kıvılcım-Forsman, 2000: 106). BİHEB, biyo-terör, organ, doku, genetik kaynak ve materyal kaçakçılığına karşı

⁴ Bu ifade Dr. Jack Kevorkian’ın biyografik öyküsü üzerine kurulu “You Don’t Know Jack” isimli filmden alınmıştır.

devletlerin önlem almasını istemekle yetinmektedir.⁵ Üstelik Sözleşme'nin sonunda, belirtilen ilkelerin kamu güvenliği ve sağlığı gerekçeleriyle uygulanmayabileceği ifade edilmektedir. Böylece tüm ruhuyla bireyi, insan çeşitliliğini ve biyosferi korur görünen Sözleşme, metnin sonunda alanı yeniden devletlerin siyasi iradelerine terk etmektedir. Nitekim Çin'de 2015 yılına dek infaz edilen idam mahkûmlarının organları mahkûmların rızaları dışında alınmıştır. Ötenazi bazı ülkelerde uygulanmaktadır. Belçika ve İngiltere'de döllemeyi takip eden 14 günlük süre içinde embriyolar üzerinde araştırma yapmak mümkündür; Macaristan, Estonya, Litvanya ve Slovenya'da tedavi için klonlamaya, embriyo dizaynına izin vardır ve kök hücre araştırmaları serbesttir. Almanya, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Yunanistan, Hollanda gibi ülkelerse üretilmiş kök hücreler üzerinde araştırma yapmayı yasal kılmıştır (Tacir, 2013: 1311, 1312). Avusturya, Litvanya, Malta, Polonya, Slovakya embriyo araştırmalarına tamamen karşıyken, Türkiye'de yalnızca kök hücre tedavisi amaçlı hücre klonlamasına izin verilmekte; embriyo bağışı, embriyoların araştırma amaçlı kullanımı ve üretilmesi yasaklanmaktadır. Avustralya, Çin, İsrail, Hindistan, Japonya, Singapur, Kore'de ise klonlamalar yasaldır (Müdok, 2013: 115). Hukuki düzenlemelerin bu asimetrik yapısı bunun sonucu olarak bir tür 'sağlık turizmini' ve 'tıbbi araştırma mübadelesini' tetiklemektedir. "Tekno-yaşam bilimlerinin iktisadi yönü, özelde ise belirleme başlıyan küresel biyokapitalizm içinde biyoteknolojinin etkisi, biyolojik olgunun ve yaşıyan organizmaların merkantilizasyonuna, endüstrileştirilmesine ve ekonomik değer ile ölçülmesine işaret etmektedir" (Luis, 1995). Genom haritalarını çıkararak kişinin ileride yakalanabileceği hastalıkları listeleyen teknolojilerin yaygınlaşması ise, sağlık kontrollü işe alımlar, sigorta primlerinin belirleniş, mirasın pay ediliş gibi konularda (Öztürk, 2013: 25) gelecek nesilleri *anatomo-politik* ve *biyopolitik dispozitiflere* (Foucault, 2013) daha fazla maruz bırakabilecektir.

Tüm bu hususların ötesinde BİHEB'in diğer ekonomik ve sosyal haklarla birlikte bireylerin sağlık hakkını garanti altına alacak hukuki bağlayıcılığı olan maddeler içermemesi, dahası bu haktan bahsederken ülkeler arasındaki gelir ve refah eşitsizliklerini, kısacası yapısal eşitsizlikleri dikkate almaması önemli bir sorundur. Örneğin taşıyıcı annelik uygulamalarında, taşıyıcının bu 'görevi' belli ücretlerle yaptığı görülmektedir. Hindistan'da kadınların yüzde yetmiş ev almak için taşıyıcı anne olmayı kabul etmektedir (Şimşek, 2014: 51), ki "Hindistan'a gelmenize bile gerek yok, spermınızı gönderin çocuğunuzu alın"

⁵ BİHEB'in tanıdığı ve onun biyotıp konusundaki detaylı bir versiyonu olan AK Biyoetik Sözleşmesi ise, özellikle genetik çalışmalar konusunda Avrupa Konseyi üyelerinin ortak bir tutum almalarını öngörse de, sadece topluluk üyelerini bağlaması açısından uluslararası ortak bir iradeye denk gelmemektedir.

sloganını kullanan reklamların oluşturduğu piyasada 50.000 ila 100.000 dolara uygulamalar söz konusudur (Öztürk, 2013: 25). Keza Kıbrıs'ta kadınlar yumurtalarını birkaç bin dolara yumurta bankalarına satmaktadırlar (Aydın, 2013: 46). İlerde 'organ çiftlikleri' oluşturulursa, sağlık hakkından daha geniş ölçülerde yararlananların müreffeh ülkelerin yurttaşları olacağına kuşku yoktur. Aynı şekilde geliştirilmesinde hayli mesafe kat edilmiş olan ve 'ömür uzatan' ya da 'zihinsel kapasiteyi artıran' ilaçlara erişimin sadece küçük bir azınlığın elinde olacağı aşikârdır. (Öztürk, 2013: 25-27). Bu anlamda küresel adaletsizlik ve eşitsizlik BİHEB'in 'temennileri' ne olursa olsun, temel insan haklarının özü ve uygulanışı önündeki en büyük engel olarak yerli yerinde durmaktadır (Rawlinson ve Donchin, 2005: 258).

Öte yandan BİHEB'in içerik sorunlarının önemli ölçüde Sözleşme'nin hazırlanış ve görüşme aşamalarındaki teknik aksaklıklardan kaynaklandığını da belirtmek gerekmektedir. Nitekim BİHEB UNESCO'nun çalışma ajandasına yetişme kaygısı içinde hızlıca kaleme alınmış ve oylamaya sunulmuş bir metindir. Hazırlayan Biyoetik Komite'nin içinde insan hakları avukatları fazlaca yer almıştır (Snead, 2009: 209, 220). Komite içinde siyaset bilimciler, diğer hukukçular, sivil toplum örgütleri temsilcileri, etikçiler vb. adeta dışlanmış, alan özellikle tıp ve yaşam bilimleri alanında uzmanlaşmış kişilere bırakılmıştır. Bunun sonucu olarak metin felsefi derinlikten yoksun kalmıştır (Snead, 2009: 219, 220). Komite'de konsensüsle karar alınması ise ifadelerdeki muğlaklığı derinleştirmiştir (Snead, 2009: 220). Bu sebeple Sözleşme metni, klasik insan hakları ve medikal duyarlılıkların sahne önünde yer aldığı güçlü bir alt metin barındırmaktadır. Ayrıca BM Genel Kurulu'nda görüşmeler sırasında her devlet eşit ölçüde temsil edilmemiş, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temsilcilerine yeterince söz hakkı tanınmamıştır (Cameron, 2014: 253, Snead, 2009: 209). ABD'nin UNESCO'nun mali ve siyasi yapısı üzerindeki ağırlığı ise metnin içeriğini şekillendiren ana arterdir (Cameron, 2014). Son etapta Sözleşme'nin yasal bir bağlayıcılığının olmaması ve BM Etik Kurulu temsilcilerinin ülkeler bazında sadece hak ihlallerini rapor eden gözlemci komitelerle iş gördüğü düşünülürse, Sözleşme'nin güncel ve potansiyel biyoetik tartışmaların kesişim noktasında yetersiz ve 'yanlı' kaldığı söylenebilir.

Kuşkusuz tıbbın ve yaşam bilimlerinin büyük atılımlar gösteren buluşlarının ve uygulamalarının kestirilmesi zor alanında bir Sözleşme'nin her manasıyla her gediği kapatmasını beklemek haksızlık olacaktır. Kaldı ki yetersizliklerine rağmen bu tipten uluslararası girişimler uzun vadede daha gelişkin bağlayıcı uluslararası hukuk anlayışının ortaya çıkması için 'yumuşak hukuk' manzumeleri olarak faydalı bir aşama olarak değerlendirilebilir (Andorno, 2009: 226). Ne var ki bilindiği üzere bilim ve teknoloji, hukukun, zihinlerin ve kültürlerin bunlara uyum sağlamasını bekleyemeyecek kadar hızlı ilerlemektedir. Bazen bu hızlı değişimler "var olan ve günümüz algılamasıyla

temel değerlerine neredeyse değişmezlik attettiğimiz toplumsal, ekonomik ve siyasal yapılardaki olası değişim sezgisini körüklediği, aile, soy bağı, akrabalık sistemi, kadın- erkek tanımı, cinsiyet, cinsellik algıları, toplumun yapılanmasındaki temel yapılar, toplumun siyasi örgütlenmesi, sosyoekonomik oluşum, hukuk gibi bildiğimiz her şeyi değişimin kaçınılmaz etki alanı içine koyduğu için” (Sayman, 2013: 175) fazlaca direnişle karşılaşmaktadır. Ancak bu tipten ‘yol gösterici’ sözleşmelerin aşması gereken de zaten bu tipten direnişlerdir. Bu anlamda uluslararası toplumun bir an önce dünyadaki iktisadi ve sosyal eşitsizlikleri merkeze koyarak, biyosferle birlikte insan çeşitliliğin tüm yönlerini gözeterek; bu itibarla bilimsel ve teknolojik gelişmeleri dogmatik ve normatif ilkelerle değil ‘nesnel dünyanın nesnel sorunlarına cevaben’ değerlenmesi bir zorunluluktur. Nasıl ki bilim ve teknoloji nesnel sorun ve olgulardan yola çıkmaktadır; insan hakları alanında da ekolojik bütünlük içinde insana daha fazla yer açan nesnel kriterler benimsenmelidir. Elbette böylesi önerilerin önündeki en büyük engel uluslararası güç dengesi ve devletler sisteminin yarattığı hegemonik mücadeledir. Yine de sosyal bilimlerin mantığı içinde *önsel (a priori)* olarak tanınacak hukuksal üstünlüğü somut bir görüngü haline getirecek çalışmaların yürütülmesi bu yönde bir kanal açabilir. “Sözleşme’yi hazırlayanlar meseleyi bireysel tercihlerden sosyal bir konvansiyona, ticari siyasalara ve küresel endişelere kaydırmış olabilirler; fakat biyoetiğin daha derin bir kapsamda ele alınmasına; alanın sadece tıp, yaşam bilimleri ve ilgili teknolojiler dâhilinde değil neticede tercihler, tüketici tercihleri, dini inançlar, kültürel eğilimler ve felsefi görüşler anlamına gelecek eylem, etkileşim, siyasi karar ve ideolojik tercih dâhilinde yeniden düşünülmesine ihtiyaç vardır” (Hayry ve Takala, 2005: 226). Bu açıdan biyoetik hukuki normların oluşturulmasında daha fazla sivil toplum örgütünün, bireyin, kuruluşun, etikçinin, siyaset bilimcinin, hukukçunun ve ilgilinin kamusal tartışmaya katılımı için imkân sağlanmalıdır. Bu sayede biyotıp ve bunun sağlayacağı/sağladığı olanaklar ‘sıradan insanın’ sadece bir mahrumiyet ve hastalık durumunda karşılaştığı bir konu olmaktan çıkacak, daha iyi standartlarda yaşamaya dair bir fırsat olarak görülecektir. Bu açıdan başka bir tartışmanın konusu olmak kaydıyla tıp ve hukukun kesişim noktasında sosyal adaletsizliği asgariye çekecek Rawlsçı “toplumdaki en dezavantajlı bireyin yararına olacak şekilde hukuki normların belirlenmesi” (Rawls, 2014) uluslararası biyotıp hukuku açısından bir öneri olarak düşünülebilir.

Sonuç

Tıp ve yaşam bilimleri alanlarındaki gelişmeler özellikle 1970’lerden beri son derece sıcak biyoetik tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu anlamda biyoetik tartışmalar, tıp ve hukuku güncel ve potansiyel alanlarda kesmektedirler.

Bu kesişim noktalarından ilki üremeye ilişkin tıbbi gelişmelerin yol açtığı tartışmalardan müteşekkildir ki bunların esası ‘embriyonun canlı bir varlık haline ne zaman geldiği’ noktasında düğümlenmektedir. Bu bağlamda söz konusu ‘canlı varlığı’ kopyalamanın, çoğaltmanın, yok etmenin ya da onun üzerinde araştırmalar yapmanın ‘insan onuru ve haklarıyla’ ne ölçüde bağdaştığı sorusu gündeme gelmektedir.

İkinci alan kişinin kendi bedeni ve yaşamı üzerinde hak sahibi olması ilkesi üzerinden temellenen organ bağıışı, vücut doku ve parçalarına müdahalenin kapsamı, ötanazi, ölü bedeninin mali değeri gibi konularda belirlemektedir. Burada da ‘insan türünün devamı ve onuru’ tıp ile hukuku çatışmalı bir bölgede tutmaktadır.

Üçüncü konu hibrit alanlar, kimerik canlılar; hayvandan insana organ nakli ve yapay zekâ bahislerinde bizatihi insan olmanın tanımını ve kapsamını sorguladıkları ölçüde tüm bir ‘insan’ tanımını gözden geçirmeyi etik ve felsefi olarak zorunlu kılmaktadır.

Tüm bu meselelere bir arada bakıldığında, insanın varoluştan getirdiği birtakım temel hak ve özgürlüklere vurgu yapan insan hakları temel sözleşmelerinin ve özelde de bu sözleşmelerin biyotıbbi alandaki doruğu sayılan BİHEB’in varsayılan hakları tanım, içerik ve teknik açıdan korumaya yeterli olmadığı tespit edilebilir. Zira BİHEB ‘insanlık onuru, insan türünün saygınlığı’ gibi biyoetiğin zaten tartışmalı kıldığı kavramlara yaslandıkça ortada hukuki açıdan nesnellikle bakılabilecek bir kategori kalmamaktadır. Nitekim Avrupalı ülkelerin yaslandığı Roma Hukuku’nda nesne ve eşya ayırımından başka bir hukuki süje olmadığından, ihtilafli durumlarda ulusal hukuklara son derece geniş bir takdir yetkisi bırakılmış olmaktadır. Öte yandan Sözleşme’nin son maddelerinde devletlere ayrılan geniş takdir alanları bu yetkileri adeta onamaktadır. Sözleşme’nin hiçbir bağlayıcılığının olmaması da durumu katmerli hale getirmektedir. Bu suretle BİHEB’in oluşturmaya çalıştığı uluslararası hukuk normları adeta temenni düzeyinde kalmaktır. Her ne kadar bu tipten metinlerin ‘yumuşak hukuk’ tesis etmeleriyle uzun vadede etki gösterebilecekleri düşünülebilirse de, özellikle ülkeler arasındaki sosyal adalet ve gelir farkları var olduğu müddetçe biyotıbbin sağlayabileceği imkân ve faydaların sadece belirli ülkeler açısından anlamlı olacağı, bu nedenle de BİHEB gibi normatif tonu yüksek sözleşmelerin yerlerini nesnel ihtiyaçlara ve koşullara dayanan uzlaşmalara bırakması gerektiği düşünülmelidir. Dolayısıyla uluslararası toplumun yapması gereken biyotıbbi meselelere insan hakları temsilcileri ve sağlık çalışanları kadar siyasetçileri, hukukçuları, etikçileri ve sivil toplum örgütlerini katarak toplumdaki en dezavantajlının yararına düzenlemeler doğrultusunda çalışmalar gerçekleştirmektir.

Kaynakça

- Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi (1997),
<http://www.hasta.saglik.gov.tr/TR,4776/insan-haklari-ve-biyotip-sozlesmesi.html>, 15.05.2016
- Agamben, G. (2013), *Kutsal İnsan*, (Çev. İ. Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Akcan Alan, E. (2013), “Ötanazi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 71, S.1, s.3-26.
- Andorno, R. (2009), “Human Dignity and Human Rights as a Common Ground for a Global Bioethics”, *The Journal of Medicine and Philosophy*, Vol. 34, s. 223-240.
- Arendt, H. (1998), *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*, (Çev. B. S. Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydın, S. (2013), “Hukukçularla Sohbet”, Çakal, Ö. (Ed.), *Milletlerarası Özel Hukuk Perspektifiyle Biohukuk Hukukçular Toplantısı*, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, s. 39-54.
- Beauchamp T. ve Childress, J. (2001), *Principles of Biomedical Ethics*, 6. Basım, Oxford University Press, Oxford.
- Blackburn, R. (2012), “Arguing for Human Dignity in Bioethics & Public Policy: A Reply to Wesley J. Smith”, *Human Life Review*, Vol. 38, No: 1, s. 35-47.
- BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948),
<http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf>, 15.05.2016
- BM İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1997)
http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SHS/pdf/GENOME-HUMAIN_Turc.pdf, 15.05.2016
- BM UNESCO Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (2005),
http://www.unesco.org.tr/dokumanlar/biyoetik_komitesi/evrensel_bildirgesi.pdf, 15.05.2016
- Cameron, M. (2014), “Humans, Rights, and 21st. Century Technologies: The Making of The Universal Declaration on Bioethics and Human Rights”, *Journal of Legal Medicine*, Vol. 3, No: 2, s. 235-272.
- Çoban, F. (2015), “Bir İnsan Hakkı Olarak Güvenli Kürtaja Erişim”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, s. 79-112.
- Delaunay, C. (2015), “The Beginning of Human Life at the Laboratory: The Challenges of a Technological Future for Human Reproduction”, *Technology in Society*, Vol. 40, February, 14-24.
- Dünya Tıp Birliği İnsan Deneklerle İlgili Tıbbi Araştırmalar İçin Etik İlkeler Helsinki Bildirgesi (2004), http://www.toraks.org.tr/uploadFiles/2122011193327-1104helsinki_bildirge.pdf
- Foucault, M. (2000), *Özne ve İktidar*, (Çev. I. Ergüden), Ayrıntı Yayınları, İstanbul. (2003),
Foucault, M. (2003), *Cinselliğin Tarihi*, (Çev. H. U. Tanrıöver), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Foucault, M. (2013), *Toplumunu Savunmak Gerekir*, (Çev. Ş. Aktaş), YKY, İstanbul.
- Göçer, E. (2011), *Biyoetik Açısından İnsan Doğası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gunson, D. (2009), “Solidarity and the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights”, *Journal of Medicine and Philosophy*, Vol. 34, No: 3, s. 241-260.
- Habermas, J. (2003), *Future of Human Nature*, (Çev. H. Beister ve W. Regh), Polity Press'ten aktaran Alfsvdjy, K. (2015), “The New Issues in Bioethics And Ethics of Reproduction”, *European Journal of Theology*, Vol. 24, No: 2, s. 108.

- Harris, J. (1998), *Hayatın Değeri*, (Çev. Süha Sertabiboğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Harris, J. (2001), "Introduction", J.H. (Ed.), *Bioethics*, Oxford Readings in Philosophy, Oxford.
- Hayry, M. ve Takala T. (2005), "Human Dignity, Bioethics and Human Rights", *Developing World Bioethics*, Vol. 5, No: 3, s. 225-233.
- Jones, H. W. Jnr (1981) "The Ethics of in-vitro Fertilization", Edwards and Purdy (Ed.), *Human Conception in Vitro*, London Academic Press'den aktaran Tacir, H. (2013), "Yaşama Hakkı Kapsamında Yaşamın Başlangıcı", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi Nur Centel Özel Sayısı*, s. 1301-1321.
- Kaşıkcı, O. (2008), "Hukuk Tarihinde Ötanazi", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Cilt 6, Güz, s. 85-99.
- Kaya, F. (2014), *Peter Singer'in Faydacı Etik Görüşü Çerçevesinde Kürtajın Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kıvılcım Forsman, Z. (2000), "Avrupa Konseyi İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi", *TODAIİ İnsan Hakları Yılığ*, Cilt 21-22, s.95-107.
- Kuyurtar, E. (2014), "Aktif ve Pasif Ötanazi Ayrımı Ahlaksal Bir Ayrım mıdır?", *FLSF Dergi*, Cilt 17, s. 47-69.
- Londra, L., Wallach, E. ve Zhao, Y. (2015), "Assisted Reproduction: Ethical and Legal Issues", *Seminars in Fetal and Neonatal Medicine*, Vol. 19, No: 5, Ekim, s. 264-271.
- Luis, G. J. (2004), *Uma Analise Sociopolitica da Biotecnologia Engenharia Genetica dos Seres Humanos*, Marcadorizaçao e Ética, ICS-UL Doktora Tezi, Lizbon'dan aktaran Delaunay, C. (2015), "The Beginning of Human Life at the Laboratory: The Challenges of a Technological Future for Human Reproduction", *Technology in Society*, Vol. 40, February, s. 21.
- McConnell, T. (2010), "Genetic Enhancement, Human Nature and Rights", *Journal of Medicine and Philosophy*, Cit 35, Sayı:14'ten aktaran Göçer, E. (2011), *Biyoetik Açından İnsan Doğası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 34.
- Müdok, T. (2013), "Kök Hücre", Çakal, Ö. (Ed.), *Milletlerarası Özel Hukuk Perspektifiyle Biohukuk Hukukçular Toplantısı*, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, s. 105-124.
- Nezhmetdinova, F. (2013), "Global Challenges and Globalization of Bioethics", *Croatian Medical Journal*, Vol. 54, No:1, s. 83-85.
- Öztürk, G. (2013), "Biyolojik Araştırmalarda Hukuki Sorun Potansiyeline Sahip Gelişmeler", Çakal, Ö. (Ed.), *Milletlerarası Özel Hukuk Perspektifiyle Biohukuk Hukukçular Toplantısı*, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, s. 17-38.
- Palacios, M. (2009), "M. Palacios ile Röportaj", *Focus*, Cilt 491, s.11-17, Mart'tan aktaran Delaunay, C.(2015), "The Beginning of Human Life at the Laboratory: The Challenges of a Technological Future for Human Reproduction", *Technology in Society*, Vol. 40, February, s. 20.
- Petersen, A. (2013), "From Bioethics to a Sociology of Bio-knowledge", *Social Science Medicine*, Vol. 98, December, s. 264-270.
- Rawlinson, M. C. ve Donchin A. (2005), "The Quest for Universality: Reflections on The Universal Draft Declaration on Bioethics and Human Rights", *Developing World Bioethics*, Vol. 5, No: 3, s. 258-266.
- Rawls, J. (1999), *A Theory of Justice*, Belknap Press, Cambridge.
- Reich, W.T. (1978), *Introduction: The Encyclopedia of Bioethics*, Free Press, New York'tan aktaran Wilson, D. (2013), "What Can History Do For Bioethics?", *Bioethics*, Vol.27, No: 4, s.215.

- Salter, B. ve Harvey, A. (2014), "Creating Problems in The Governance of Science: Bioethics and Human/Animalchimeras", *Science and Public Policy*, Vol. 41, s. 685-696.
- Sayman, Y. (2013), "Biohukuk", Çakal, Ö. (Ed.), *Milletlerarası Özel Hukuk Perspektifiyle Biohukuk Hukukçular Toplantısı*, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, s.159-176.
- Seyahioğlu, İ., Eraslan B.Ş., Hot İ., Demircan T. ve Çetin G. (2007), "Klonlamaya, Genetik, Etik ve Hukuksal Açıdan Yaklaşım", *Adli Tıp Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, s. 31-45.
- Smets, T., Bilsen J., Cohen J., Rurup M. L., De Keyser E. ve Deliens L. (2009), "The Medical Practice of Euthanasia in Belgium and The Netherlands: Legal Notification, Control and Evaluation Procedures", *Health Policy*, Vol. 2, No: 3, s. 181-87.
- Smith, J. (2011), "The Bioethics Threat to Universal Human Rights", *Human Life Review*, Vol. 35, No: 1/2, s. 63-72.
- Snead, C. (2009), "Bioethics and Self-Governance: The Lessons of the Universal Declaration on Bioethics and Human Rights", *Journal of Medicine and Philosophy*, Vol. 34, s. 204-222.
- Stammers, T. (2015), "The Evolution of Autonomy", *The New Bioethics: A Multidisciplinary Journal of Biotechnology and the Body*, Vol. 2, No: 2, s. 155-163.
- Şimşek, A. (2014), "Yapay Dölllenme Tekniği Olarak Taşıyıcı Annelik: Hukukî ve Biyoetik Açıdan Değerlendirilmesi", *Journal of Intercultural and Religious Studies*, Vol. 6, s. 27-60.
- Tacir, H. (2013), "Yaşama Hakkı Kapsamında Yaşamın Başlangıcı", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi Nur Centel Özel Sayısı*, s. 1301-1321.
- The Ciba Foundation (1986) Human Embriyo Research, Yes or No?, London ve New York: Tavistock'dan aktaran Tacir, H. (2013), "Yaşama Hakkı Kapsamında Yaşamın Başlangıcı", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi Nur Centel Özel Sayısı*, s. 1307.
- Wasson, K. ve Cook D. (2014), "The Common Harm in Bioethics and Public Health", *The National Catholic Bioethics Quarterly*, Vol. 14, No: 3, s. 449-455.
- Weiss, L. ve Hobson, J. M. (1995), *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, (Çev. K. Dünder), Dost Kitabevi, Ankara.
- Yıldırım, A. (2006), "Yaşamın Kutsallığı ve Yaşama Hakkından Vazgeçme", *International Journal of Human Sciences*, Cilt 1, Sayı 1, Kasım, <https://www.jhumansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/62/60>, (13.05.2016).
- Yüksel, Ö. ve Zel, U. (1999), "Bir Motivasyon Aracı Olarak Yönetim Sürecinde Liderin Rehberlik Uygulaması", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 32, Sayı 3, Eylül, s. 149-171.
- Zengin, M.A. (2014), "İnsan Haklarının Korunması Kapsamında Yasa Dışı Organ veya Doku Naklinin Türk Hukukuna Yansımaları", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Cilt 18, Temmuz, s. 153-196.
- http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160511_72_yasinda_anne_oldu, 15.05.2016.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Yapay_zek%C3%A2, 15.05.2016